

ΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΚΟΪΝΤΙΛΙΑΝΟΥ ΚΑΙ Η ΝΕΩΤΕΡΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ

Περὶ τῶν παιδαγωγικῶν ἀπόψεων τοῦ Φαβίου Κοϊντιλιανοῦ (35—95 μ. Χ.) πληροφρορούμεθα ἐκ τοῦ ἔργου του *Institutio oratoria*. Ἐν αὐτῷ περιλαμβάνεται διδασκτικὴ δραστηριότης καὶ παιδαγωγικὴ πείρα εἴκοσι ἐτῶν, δύναται δὲ τοῦτο νὰ θεωρηθῇ τὸ σπουδαιότερον ἔργον τῆς ῥητορικῆς Παιδαγωγικῆς καὶ ἐν ταύτῳ πολλοῦ λόγου ἄξιον ἀναμορφωτικὸν διὰ τὴν ἐποχὴν του σύγγραμμα. Ὁ Κοϊντιλιανὸς ὑπῆρξε κατὰ βάσιν ῥητοροδιδάσκαλος, ἀλλὰ, ἐὰν ἔχωμεν ὑπ' ὄψει μας ὅτι καθ' ὅλον τὸν Ῥωμαϊσμὸν ἡ Ῥητορικὴ ὑπῆρξεν ὕψιστον μορφωτικὸν ἰδεῶδες, ἐγγυώμενον σύναμα ἀξιοζήλως ἐπιτυχῇ σταδιοδρομίαν ἐν τε τῇ στρατιωτικῇ καὶ πολιτικῇ ζωῇ, τότε ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι Παιδαγωγικὴ καὶ Ῥητορικὴ εἶναι συνδεδεμένοι παρὰ Ῥωμαίους καὶ ὅτι ἀγνοία τῆς μιᾶς τούτων ἐν τῇ ἐξετάσει τῆς ἐτέρας δὲν ἦτο νοητῆ. Ὁ Κοϊντιλιανὸς δηλονότι τὴν μόρφωσιν ἐνὸς νέου Ῥωμαίου εἰς ῥήτορα δὲν εἶδε μονοπλευρῶς ὡς τεχνικὴν καὶ ἐπαγγελματικὴν κατάρτισιν, ἀλλὰ ὡς εὐρύτερον λειτούργημα τοῦ διδασκάλου, ἔχοντος τὴν ὑψηλοτέραν ἀποστολὴν νὰ κτασθῆσιν τὸν νέον Ῥωμαῖον οὐ μόνον *orator perfectus* ἀλλὰ καὶ *vir bonus*. Ὁ δεῦτερος οὗτος σκοπὸς, τὸν ὁποῖον αἱ διάφοροι ῥητορικαὶ σχολαὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Κοϊντιλιανοῦ ἠγνοοῦν ἢ περὶ ἐλαχίστου ἐποιοῦντο, ὑπεγύρωσεν εἰς αὐτὸν νὰ ἴδῃ τὴν μόρφωσιν τοῦ ῥήτορος ὑπὸ τὸ εὐρὸν πρῶσμα τῆς γενικῆς ἀγωγῆς· διὸ καὶ ὁ Κοϊντιλιανὸς θεωρεῖται ὡς ὁ πρῶτος θεωρητικὸς τῆς Διδασκτικῆς καὶ καθ' ὅλου Παιδαγωγικῆς τῆς Ἀρχαιότητος. Τὰ σπουδαιότερα τῶν παιδαγωγικῶν θεμάτων, μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται εἶναι: τὸ δυνατόν τῆς ἀγωγῆς, τὰ μέσα τῆς ἀγωγῆς, εἰδικώτερον τὸ διαφέρον, ἡ μέθοδος διδασκαλίας, ἡ μαθητικὴ ἀτομικότης, ἡ ἀσκήσις, ἡ μίμησις, τὰ μορφωτικὰ ἀγαθὰ, ἡ αἰσθητικὴ ἀγωγή, ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς, ὡς καὶ τὰ καθήκοντα καὶ ἡ ἐν γένει ποιότης καὶ συμπεριφορὰ τοῦ διδασκάλου.

Καὶ κατὰ πρῶτον περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀγωγῆς. Τρία χωρία ὁμιλοῦν περὶ τούτου: α') *Nam est certe aliquid consummata eloquentia, neque ad eam pervenire natura humani ingenii prohibet, altius tamen ibunt, qui ad summa nitentur, quam qui, praesumpta desperatione quo velint evadendi, protinus circa ima substiterit*¹.

β') *Sed cur deficiat animus? Natura enim perfectum oratorem esse non prohibet, turpiterque desperatur, quidquid fieri potest*².

γ') *Qui primum renuntiant sibi, quanta sit humani ingenii vis, quam potens efficiendi quae velit: cum maria transire, siderum cursus numerosque cognoscere, mundum ipsum paene dimetiri minores sed difficiliiores artes potuerint. Tum cogitent, quantam rem petant, quamque nullus sit hoc proposito praemio labor recusandus*³.

Τὰ χωρία ταῦτα, ἐὰν δὲν δεικνύουν τὴν παντοδυναμίαν τῆς ἀγωγῆς, ὡς ὑποστηρίζουν περὶ αὐτῆς οἱ νεώτεροι παιδαγωγοὶ Locke καὶ Helvetius, ὅμως παραδέχονται ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ κανονικοῦ ἀνθρώπου φέρει πολλὰς καὶ ποικίλας δυνατότητας καλλιτεργείας καὶ περαιτέρω ἀναπτύξεως⁴, ἡ δὲ ἀγωγή δύναται νὰ

1) I. O., Προοίμ. 20. 2) I. O., I 10,8. 3) I. O., XII 11,10.

4) Πρβλ. α') Ν. Ἐξαρχοπούλου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν, σελ. 196· β') Σοφ. Ἀντιγ. 332 κ.ε.

ἀσκήσῃ] ἐπ' αὐτοῦ εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι, ἐξ ἄλλου, πολυπλεύρωσ ἐυφυῆς κατὰ τὸν Κοϊντιλιανὸν εἰς τρόπον, ὥστε νὰ δύναται εἰς τὴν νεότητά του νὰ ἐπιδοθῇ εἰς πολλὰς ταυτοχρόνως σπουδὰς: nunc de ceteris artibus, quibus instituendos, priusquam rhetori tradantur, pueros existimo, strictim subiungam, ut efficiatur orbis ille doctrinae, quam Graeci ἔγκυκλον πα δειαν vocant⁵. Ἡ περὶ τῆς τὸ χωρίον μάλιστα ποικιλία τῶν σπουδῶν, ὅπως ἀρμόζουσα εἰς τὸ νεαρὸν πνεῦμα, τέρπει καὶ ἀναζωογονεῖ αὐτό: varietas animos reficit⁶. Τῆς γνώμης τυχῆς δὲν ἀπέχει καὶ ἡ νεωτέρα Παιδαγωγικὴ. Οὕτω, γράφει ὁ Μαρσέλ, «Ἡ ἀγάπη τοῦ παιδὸς πρὸς τὴν ποικιλίαν πρέπει νὰ ἱκανοποιῆται καὶ ἡ ἱκανοποίησις αὕτη τῆς περιεργείας του νὰ συνδυάζεται οὕτως, ὥστε νὰ συντελῇ πρὸς βελτίωσιν αὐτοῦ⁷. Αἱ σκέψεις αὗται, ἀναγόμεναι εἰς τὴν Σχολὴν τοῦ Ἴσοκράτους καὶ ἐξικινούμεναι ἀπ' αὐτοῦ μέχρι τοῦ Κοϊντιλιανοῦ μέσῳ τοῦ Κικέρωνος, τοῦ ὁποῦοι τὰς γνώμας εἰς θέματα ἀγωγῆς ἀσπάζεται ὁ Κοϊντιλιανός, εἰ καὶ ἀντίκεινται εἰς τὴν μεγάλην ἐξειδίκευσιν τῆς ἐποχῆς μας, ὅμως μαρτυροῦν περὶ τῆς ποικιλίας τῶν δυνατοτήτων καλλιέργειας τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος· ἐξ ἄλλου, ἀνταποκρίνονται πλήρως καὶ πρὸς τὰς πεποιθήσεις τοῦ Κοϊντιλιανοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀναγκαῖον τῆς πολυπλεύρου μορφώσεως τοῦ ῥήτορος.

Ἡ ἀγωγή καὶ κατὰ τὸν Κοϊντιλιανὸν οἰκοδομεῖται ἐπὶ τοῦ τριπτύχου ingenium - doctrina - exercitatio. Εἰς τὴν doctrina ἀποδίδει οὗτος μεγαλύτεραν σημασίαν. Ἡ διδασκαλία πρέπει νὰ γίνεται κατὰ μίαν ὀρισιμένην μέθοδον, ὅχι ὅμως κατὰ δουλικῶς ἀκολουθουμένους κανόνας. Σπουδαῖα διδακτικὰ ἀρχαὶ καὶ κατ' αὐτὸν εἶναι ἡ διέγερσις τοῦ διαφέροντος καὶ ἡ προοδευτικὴ διδασκαλία. Οὕτω καὶ κατὰ τὴν νεωτέραν Παιδαγωγικὴν τὸ διαφέρον εἶτε ὡς σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς, ὡς παραδέχονται οἱ Ἑρβαρτιανοί, εἶτε ὡς κινητοποιήσις ὅλων τῶν ψυχικῶν δυνάμεων πρὸς πραγμάτων σκοποῦ τινος, δηλ. ὡς μέσον ἀγωγῆς, ὡς δέχεται ὁ Dewey, εἶτε ὡς βουλευτικὴ ἐνεργητικότης ἐν ὄψει ἐκπληρώσεως σκοποῦ τινος, ὡς παραδέχεται ὁ Ἑλβετὸς παιδαγωγὸς Claparède, εἶτε τέλος ὡς ἐνδρμησις προερχομένη ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ὡς πρεσβεύει ὁ Kerschensteiner, τυγχάνει σπουδαῖον μέσον ἀγωγῆς κατὰ τὴν νεωτέραν Παιδαγωγικὴν. Ἡ προοδευτικὴ, ἐξ ἄλλου, ἀγωγή «διδασκαλία» ὁμοῦ μετὰ τοῦ σχολείου αὐτενεργείας, ἅτινα ἐνεφανίσθησαν εἰς τὰς Ἀγγλοσαξονικὰς χώρας καὶ τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Β. Ἀμερικῆς, ἀποτελεῖ μίαν τῶν τριῶν μεγάλων κατευθύνσεων τῆς πρακτικῆς διδασκαλίας καὶ γενικώτερον τῆς Παιδαγωγικῆς τοῦ αἰῶνός μας.

Ἡ ἐποπτικότης, ἡ ὁποία εἶναι μία τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς νεωτέρας Παιδαγωγικῆς ἀποτελεῖ μετὰ τῆς παραστατικότητος καὶ τῆς συνοχῆς τῆς διδασκαλίας σπουδαῖαν προϋπόθεσιν τῆς ἀποδοτικῆς διδακτικῆς ἐργασίας⁸. Σχετικῶς, ἐξαίρων τὴν τὴν ἀξίαν τῆς πράξεως ἔναντι τῆς θεωρίας, γράφει ὁ Κοϊντιλιανός: Sunt de re militari, quamquam sunt tradita quaedam praecepta communia, magis tamen proderit scire, qua ducum quisque ratione, in quali re, tempore, loco sit sapienter usus aut contra⁹. Ἀλλαχοῦ ταῦτὰ προτιθέμενος, ἐκφράζει τὴν γνώμην ὅτι ἡ σπουδὴ τῆς γλώσσης πρέπει νὰ γίνεναι ἀπὸ συγκεκριμένα κείμενα καὶ ὅχι ἀπὸ ἀφηρημένους κανόνας: Nam in omnibus fere minus valent precepta quam experimenta¹⁰.

⁵ Ὡς πρὸς τὴν μέθοδον διδασκαλίας ἀναγνωρίζει τὴν ἀξίαν καὶ τῆς ἀκροαματι-

5) I. O., I 10,1. Πρβλ. καὶ I 12,1. 6) I. O. I 12,4.

7) H. Spencer, Ἡ Ἀγωγή, ἀγγλ. μετ. Δ. καὶ Π. Λισχάρεως, σελ. 98.

8) Βλ. Κ. Γεωργούλη, Γενικὴ Διδακτικὴ, σελ. 848 καὶ 361.

9) α') I. O., II 5,15· β') Πρβλ. καὶ E. Weber, Didaktik, Ansbach 1925, σελ. 46 κ. ε.

10) I. O. II 5,15.

κῆς καὶ τῆς διαλογικῆς μορφῆς αὐτῆς εἰς τρόπον, ὥστε καὶ εἰς τὴν αὐτενέργειαν τοῦ μαθητοῦ νὰ ἀφίνεται περιθώριον καὶ εἰς τὴν δυνατότητα αὐτοῦ νὰ ἀσκηθῆ εἰς τὸν συνεχῆ λόγον, νὰ ἐπιτρέπεται δὲ εἰς τὴν παραστατικὴν ἰκανότητα τοῦ διδασκάλου, δημιουργοῦντος βιώματα, νὰ ἔχη τὰ εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα τῆς.

Ἰδιαιτέραν σημασίαν ἀποδίδει ὁ Κοϊντιλιανὸς εἰς τὴν μαθητικὴν ἀτομικότητα. Φρονεῖ ὅτι ὁ διδάσκαλος πρέπει νὰ σπουδάζη τὰς ἰδιαιτέρας κλίσεις τοῦ μαθητοῦ καὶ νὰ προσαρμόζεται εἰς τὸν κύκλον τῶν σκέψεων καὶ διαφορόντων του. Τὸ αὐτὸ πρесеβύουν καὶ οἱ νεώτεροι Παιδαγωγοί· πέρα τῶν γενικῶν, ἐγκυκλίων, γνώσεων, ἀναγκαίων δι' ὅλους, ἐπιτακτικὸν αἴτημα τῆς συγχρόνου Παιδαγωγικῆς εἶναι νὰ λαμβάνεται μέριμνα διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ τροφίμου εἰς προσωπικότητα ἀνάλογον πρὸς τὴν ἀτομικὴν του ἰδιοσυστασίαν¹¹.

Ἀχάριστος ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν εἶναι καὶ ἡ ἄσκησις κατὰ τὸν Κοϊντιλιανόν, ἢ ὅποια πρέπει νὰ γίνεταί ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἐκείνην: *Multo labore, adsiduo studio, varia exercitatione, plurimis experimentis, altissima prudentia, praestantissimo consilio constat ars dicendi*¹². Καὶ περαιτέρω: *oratoribus necessaria est exercitatio, qua omnia convalescunt*¹³. Ἡ ἄσκησις, ἢ ὅποια σκοπεῖ τὴν σταθεροποίησιν ἐντὸς τῆς συνειδήσεως τῶν μεμαθημένων, ἀποτελεῖ θεμελιῶδες ἐνέργημα τῆς μαθήσεως, ἢ ὅποια εἶναι ἐν συνεχείᾳ τὸ θεμέλιον τῆς ὅλης μορφώσεως. Ἡ ἄσκησις ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς ἐπαναλήψεως τυγχάνει ὅλως ἀναγκαία διὰ τὴν διατήρησιν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ μαθητοῦ τοῦ μορφωτικοῦ ἀγαθοῦ, ἰδίᾳ ὅταν τοῦτο δὲν προκαλῆ τὸ διαφέρειν αὐτοῦ. Διὸ καὶ τόσον ἡ συνειρμικὴ ψυχολογία, ὅσον καὶ πολλαὶ παιδαγωγικαὶ Σχολαί, κυρίως τῆς Montessori καὶ τοῦ Γερμανοῦ παιδαγωγοῦ Fröbel ἐπρόσεξαν καὶ ἐκαλλιέργησαν τὴν ἄσκησιν ὡς σπουδαῖον μέσον μαθήσεως¹⁴.

Καὶ τὴν μίμησιν δέχεται ὁ Κοϊντιλιανὸς ὡς λίαν ἀξιοπρόσεκτον μέσον μαθήσεως: *Atque omnis vitae ratio sic constat, ut quae probamus in aliis facere ipsi velimus*¹⁵. Ἡ μίμησις, καὶ δὴ καὶ ἡ ἠθελημένη μίμησις, εἶναι, ὡς γνωστόν, κοινωρικὸν φαινόμενον μεγάλης σπουδαιότητος, τυχοῦσα καὶ τῆς προσχῆς τῶν Ἀρχαίων¹⁶.

Ὡς πρὸς τὴν ἐκλογὴν τῶν μορφωτικῶν ἀγαθῶν ἀποδίδει μεγάλην σημασίαν εἰς τὰ ἠθικὰ στοιχεῖα: *Et quoniam circa res adhuc tenues moramur, ii quoque versus, qui ad imitationem scribendi proponuntur, non otiosas velim sententias habeant, sed honestum aliquid monentes*¹⁷. Τὰ αὐτὰ πρесеβύονται καὶ ὑπὸ τῶν μεγάλων παιδαγωγῶν Kerschensteiner καὶ Spranger. «Κακὴν ὑπηρεσίαν προσφέρει εἰς τοὺς τροφίμους τοῦ τὸ σχολεῖον», γράφει ὁ δεῦτερος, «ὅταν τοὺς ἐφοδιάζῃ μόνον μὲ τὰς ἀπαρτιτήτους διὰ τὸ ἐπάγγελμά των γνώσεις»¹⁸.

Τὸν Κοϊντιλιανόν διαφέρει καὶ ἡ αἰσθητικὴ ἀγωγή τῶν νέων· διὸ καὶ ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν τῶν μαθητῶν ἐπὶ τῶν ὠραιοτήτων ἐνὸς συγγραφέως: κυριολοξία, στολισμὸς, ὠραῖαι ἐκφράσεις, σχήματα λόγου, κλπ. Σχετικῶς παρατηρεῖ: *Tum in ratione eloquendi, quod verbum proprium, ornatum, sublime; ubi amplificatio laudanda, quae virtus ei contraria quid speciose translatum, quae figura verborum, quae levis et quadrata sed virilis tamen compositio*¹⁹. Καὶ ἀλλαχοῦ:

11) Βλ. Κ. Γεωργούλη, Γενικὴ Διδακτικὴ, σελ. 32.

12) I. O., II 13,15. 13) I. O., XI 3,22.

14) Βλ. Γεωργούλη, αὐτόθι, σελ. 127—35. 15) I. O., X 2,2.

16) α') Βλ. Ed. Claparède, Ἡ Παιδαγωγικὴ, μετάφρ. Π. Ν. Φιλοπούλου, 332· β') Πρβλ. Ἀριστοτ. Πουητ. I 1147 α 12. 17) I. O., I 4,35. 18) Βλ. Κ. Γεωργούλη, Γενικὴ Διδακτικὴ, 194—94. 19) I. O, II. 5,9.

Figuras vero, quibus maxime ornatur oratio, multas ac varias excogitandi etiam necessitas quaedam est²⁰. Καὶ ὑπὸ τῆς νεωτέρας Παιδαγωγικῆς θεωρεῖται τὸ ὠραῖον εἶτε ἐν τῇ φύσει εἶτε ἐν τῇ τέχνῃ, εἰδικώτερον τῇ Λογοτεχνίᾳ, ἀπαραίτητον συστατικὸν τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων, διότι παίζει σπουδαῖον ρόλλον εἰς τὴν ζωὴν οἰοῦδήποτε ἀνθρώπου, τοσοῦτω μᾶλλον, καθ' ὅσον ἡ σημερινὴ ζωὴ εἶναι εἴπερ ποτε καὶ ἄλλοτε αἰσθητικῆ.

Ἐξ ἄλλου, σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς κατὰ Κοϊντιλιανὸν δὲν εἶναι μόνον ὁ τέλειος ἐπιστήμων, ὁ «εἰδικός», ὁ orator perfectus, ἀλλὰ καὶ ὁ vir bonus. Ἡ ῥητορικὴ δεινότης ὀφείλει κατ' αὐτὸν νὰ εἶναι συνυφασμένη μὲ ἦθος ὑψηλόν. Τοῦ σκοποῦ τούτου ἔχεται καὶ ἡ νεωτέρα Παιδαγωγικὴ. Ἡ ἀγωγή σκοπεῖ κατὰ τὸν Ρωμαῖον τοῦτον παιδαγωγὸν νὰ διαμορφώσῃ κατὰ κύριον λόγον «χαρακτῆρας»: quorum in primis inspicere mores oportebit²¹. Καὶ ἀλλαχοῦ: Mores ante omnia oratori studiis erunt excolendi atque omnis honesti iustique disciplina pertractanda, sine qua nemo vir bonus nec dicendi peritus esse potest²². Ὁ Κοϊντιλιανὸς ἀπαιτεῖ κατὰ τὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν νέων αὐστηρότητα καὶ κατακρίνει τὴν mollis educatio τῆς ἐποχῆς του. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἐπιδοκιμάζει τὰς ποινάς, διότι θεωρεῖ αὐτάς ἐπιζημίαις εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ φρονήματος: Non austeritas eius tristis, non dissoluta sit comitas, ne inde odium hinc contemptus oriatur. Plurimum ei de honesto ac bono sermo sit; nam quo saepius monuerit, hoc rarius castigabit²³. Βασικὸν ρόλλον διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἦθους τοῦ νέου παίζει τὸ παράδειγμα τῶν γονέων καὶ αἱ καλὰ ἔξεις καὶ συναναστροφαί: Nec mirum; nos docuimus, ex nobis audiunt. Nostras amicas, nostros concubinos vident, omne convivium obscenis canticis strepit, pudenda dictu spectantur. Fit ex his consuetudo deinde natura²⁴. Καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους παιδαγωγοὺς τίποτε δὲν εἰσδύει τόσον ἀθροῦβως καὶ τόσον βαθέως εἰς τὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων ὅσον τὸ παράδειγμα²⁵.

Ὅσον ἀφορᾷ, τέλος, εἰς τὸν διδάσκαλον, οὗτος πρέπει κατὰ τὸν Κοϊντιλιανὸν νὰ εἶναι προσωπικότης. Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ καλοῦ διδασκάλου εἶναι: ἦθος ὑψηλόν, λελογισμένη αὐτηρότης ἔναντι ἑαυτοῦ καὶ τῶν μαθητῶν του, ἀξιοπρέπεια σοβαρότης, ἀγάπη καὶ ἀφοσίωσις εἰς τὸ καθῆκον: Sumat igitur ante omnia parentis erga discipulos suos animum ac succedere se in eorum locum, a quibus sibi liberi tradantur, existimet ipse nec habeat vitia nec ferat.... Minime iracundus, nec tamen eorum quae emedanda erunt dissimulator: simplex in docendo, patiens laboris, assiduus potius quam immodicus²⁶.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ὁ Κοϊντιλιανὸς εἶχε συλλάβει ὀρθῶς τὰ παιδαγωγικὰ τῆς ἐποχῆς του καὶ ἐκπροσωπεῖ τὰς πλέον ὑγιεῖς παιδαγωγικὰς ἀρχὰς αὐτῆς, πρὸς τὰς ὁποίας συμφωνεῖ ἐν τοῖς πλείστοις καὶ ἡ νεωτέρα Παιδαγωγικὴ· εἰδικώτερον δὲ διὰ τὴν οὐμανιστικὴν καλουμένην Παιδαγωγικὴν δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι ὁ Κοϊντιλιανὸς παραμένει κλασσικὸς εἰς τὸ εἶδός του.

20) I. O., X 5,3. 24) I. O., II 2,2. Πρβλ. καὶ II 2,8.

22) I. O., XII 2,1. 23) II 2,5. 24) I. O., I 2,8.

25) Βλ. Ἄθαν. Φλώρου, Παιδαγωγικαὶ ἀπόψεις τοῦ Λουκιανοῦ, «Πλάτων» 1967, σελ. 276.

26) I. O., II 2,4—5.